

ÜNİTE NO: VII

YAPI BAKIMINDAN SÖZCÜKLER

AMAÇLAR:

1. Dilimizin yapısını tanıtmak
2. Dilimizin sözcük türetme yollarını göstermek
3. Dilimizi doğru telaffuz ettirmek
4. Dilimizdeki alıntı sözcük ve ekleri tanıtmak
5. Dilimizin söz dağarcığının kullanılmasını sağlamak

ANAHTAR KELİMELEER:

Morfoloji, biçim bilgisi, biçim birimi, ses yapısı, biçim yapısı,vurgu, isteğe bağlı vurgu, doğal vurgu, sözcük vurgusu, öbek vurgusu, cümle vurgusu, ek, kök, ad kökü, eylem kökü, ortak kök, sesteş kök, yapım eki, çekim eki durum ekleri, çokluk eki, iyelik eki, yalın sözcük, türemiş sözcük, birleşik sözcük, kalıplaşmış sözcük, deyimleşmiş sözcük, alıntı sözcük ve ek.

İÇİNDEKİLER

BİÇİM BAKIMINDAN SÖZCÜK

I. Biçim Bilgisinin Tanımı

II. Türkçenin Yapısı

A.Ses Yapısı Bakımından Sözcükler

ÖZET

Dildeki sözcüklerin yapısını inceleyen dilbilgisi dalına biçim bilgisi denir. Dilimizin biri ses, öteki biçim olarak iki yapısı vardır. Ses yapısının parçaları heceler, biçim yapısının parçaları kökler ve eklerdir.

Ses yapısı bakımından incelendiğinde karşımıza vurgu çıkar. Türkçe hafif vurgulu bir dildir. Sözcük vurgusu son hecededir. Bazı sözcüklerde vurgu başa kayar. Vurguyu öne atan eklerimiz de vardır.

Biçim yapısı bakımından incelendiğinde karşımıza kökler ve ekler çıkar. Türkçede ad ve eylem olmak üzere iki çeşit kök vardır. Ayrıca ortak ve sesteş kökler de vardır. Köklerin temel özelliği ekleme ve çekim sıradında değişmemesidir. Ekler de görevlerine göre ikiye ayrılır: Sözcüğün cümlede kullanılmasını sağlayan parçalar çekim eki adını alır. Bir sözcükten ayrı anlamda yeni bir sözcük elde etmemizi sağlayan parçalar da yapım eki adını alır. Sıralamada öncelik yapım ekinindir.

Sözcükler yapı bakımından yalın, türemiş, birleşik olmak üzere üç özellik gösterir. Dilimizde alıntı sözcük ve ekler de kullanılır. En çok Arapça, Farsça ve Fransızca alıntı vardır. Dilimizin kendi kök ve eklerine ağırlık vermek bilinçli Türkçeciliğin bir gereğidir.

BIÇİM BAKIMINDAN SÖZCÜK

Dildeki sözcüklerin yapısını inceleyen dilbilgisi dalına **biçim bilgisi** veya **morfoloji** denir. Tanımı daha ayrıntılı yapanlar da vardır: Dildeki sözcüklerin yapısını, kök ve ekleri, bunların birleşme şekillerini, eklerin görevlerini, türeme ve çekim özelliklerini inceleyen dilbilgisi koluna biçim bilgisi denir. (Korkmaz, 1992: 142). Geleneksel dil bilgisinde biçim bilgisi sözcüklerin içyapısının bilgisidir. Çağdaş dil bilgisinde biçim bilgisi, **ses bilgisi** ve **söz diziminden** ayrı değil, aksine söz dizimi ile ilgili olguları belirlemeye yarayan bir daldır. (Eker, 2006: 333).

Biçim bilgisi, yaşayan bütün dillerin özellikleri göz önüne alınarak üç türlü ele alınabilir:

1. Yapım ve çekim eki olmayan dillerin biçim bilgisi
2. Eklemeli dillerin biçim bilgisi
3. Köklerde değişmelerin görüldüğü dillerin biçim bilgisi

Birinci yöntemle Çince, ikinciyle Türkçe, üçüncüyle Arapça biçim bilgisi incelenebilir. Biçim bilgisinde temel birim, **biçim birimi** diye Türkçeleştirilen **morfem**dir. Biçim birimi, "Kelimelere dil bilgisi bakımından

biçim veren, çoğu ek durumunda olan öge, morfem.” olarak tanımlanmaktadır. (Türkçe Sözlük, 2005: 263) Buna göre biçim birimi sözcük veya ek olabilir. Ekler, bağımlı; sözcükler ise bağımsız biçim birimi olarak değerlendirilir.

I.TÜRKÇENİN YAPISI:

Türkçe Dünya dilleri arasında sondan eklemeli veya bitişken bir dil olarak bilinir. Eklemeli dillerde ek önemli bir biçim birimidir. Eklerle eklerin ulandığı köklerin incelenmesi, **eklemeli dillerin biçim bilgisini** oluşturur. Genel olarak bütün dillerde en önemli birlik cümledir. Bir dili bilmenin ölçüsü o dille cümle kurmak olarak değerlendirilebilir. Bunun nedeni cümlelerin **en tam ifadeli dil birliği** olmasıdır. (Ergin, 1987: 194). Cümleyi oluşturan biçim birimlerinin sözcükler olduğu görülür. Sözcük, cümlelerin parçalarıdır. Dil cümlelerden, cümleler sözcüklerden oluşur.

Sözcüğün değişik tanımları yapılmaktadır: Anlamı olan veya cümle kuruluşuna yarayan anlatım aracına sözcük denir. (Gencan, 1966: 40). Sözcüklerin genellikle anlamlı dil öğeleri olması, tanımda anlamı öne çıkarmıştır: Bir varlığın, bir nesnenin ya da bir durumun zihinde canlanabilmesi için onu karşılayan bir gösterim olarak da sözcük tanımlanır. (Eker, 2003: 308). Sözcüğün taşıdığı üç özelliği göz önüne alarak yapılan şu tanım tutarlı görünmektedir: **Kelime, manası ve vazifesi bulunan ve tek başına kullanılan ses veya sesler topluluğudur.** (Ergin, 1987: 195).

Sözcüğün biri dış, biri iç olmak üzere iki yapısı vardır. Sözcüğün dış yapısını, onu oluşturan **ses yapısı**; iç yapısını ise sözcüklere anlam özelliği kazandıran **biçim yapısı** oluşturur.

SES YAPISI BAKIMINDAN SÖZCÜKLER:

Sözcüğün ses yapısının parçaları **heceler**dir. Hece sözcüğü oluşturan ses bütünlüğüdür. Ağızın bir hareketi ile çıkar hece. Tek sestten

oluşabileceği gibi birden çok sestten de oluşabilir. Hecenin dayanağı **ünlü**dür. Her hecede mutlaka bir ünlü bulunur. Hece için ünlü üzerinde bir ses bütünleşmesi denebilir. Türkçenin ses sayısı bakımından dört, ses sıralanışı bakımından altı çeşit hecesi vardır:

- a. Bir ünlüden oluşan heceler: **a-cı, i-yi, u-cuz, ö-lü, ü-züm, e-ğim, o-ğul, ı-lık**
- b. Bir ünlü, bir ünsüzden oluşan heceler: **ay, et, ot, öz, iş, uz, ün,**
- c. Bir ünsüz, bir ünlüden oluşan heceler: **ya, şu, ye-ni, bo-zuk, kü-çük, kı-sa**
- d. Bir ünsüz, bir ünlü, bir ünsüzden oluşan heceler: **tat, göz, bel, düz, gez-, çiz-e.**
- e. Bir ünlü, iki ünsüzden oluşan heceler: **art, ilk, üst, alt, ölç, ant**
- f. Bir ünsüz, bir ünlü, iki ünsüzden oluşan heceler: **dört, kırk, Türk, kork-, yırt-**

Bir ünlüden, bir ünlüyle bir ünsüzden ve bir ünlüyle iki ünsüzden oluşan heceler sözcüğün yalnız başında bulunur; ötekiler sözcüğün her hecesinde bulunabilir. Ünlü ile biten hecelere **açık hece**, ünsüzle biten hecelere **kapalı hece** denir. Türkçede uzun ünlü bulunmadığından alıntılar dışında tek ünlüden oluşan hecelerde kapalı hece olma özelliği görülmez. Sözcük içinde heceler hep aynı sesle söylenmez. Hecelerden biri ötekilerden daha baskılı söylenir. Buna **vurgu** denir.

Vurgu, uygulamada iki türdür: İsteğe bağlı vurgu, doğal vurgu.

İsteğe bağlı vurgu, konuşana ve kullanışa göre değişen vurgudur. Konuşmayı etkili kılmak, konuşmada ses güzelliği yaratmak amacıyla gerçekleştirilir. **Pekiştirme** ve **ahenk vurgusu** olmak üzere iki yöntemi vardır. Pekiştirme vurgusunda fikir ve duygunun şiddetine göre hecelere baskı uygulanır: **Bittim ben! Yıkıl** şuradan! **Beter** olsun! **Enfes** olmuş! Gibi... Ahenk vurgusu, özellikle nutuklarda ve şiir okurken gerçekleştirilir. Sözün daha etkili ve daha ahenkli söylenmesini sağlar:

Korkma, sön**mez** bu şafaklarda yüzen **al** sancak!

Sönmeden yurdumun üstünde tüten **en** son ocak.

Doğal vurgu, Türkçenin normal vurgusudur. Türkçeyi konuşurken herkesin uygulaması gereken vurgudur. Dilin yapısı ve anlamıyla doğrudan doğruya ilgilidir. Doğal vurgu gerçekleşmediği zaman dilin yapısı, sözün anlamı bozulur. Doğal vurguyu gerçekleştirilmeyeni Türkçe konuşmuş saymayanlar dahi vardır. (Ercilasun, 2009: 99) Türkçe hafif vurgulu bir dildir. Vurgusu çok belirgin değildir. Doğal vurguyu belirlemenin yolu **her seferinde sözcüğün bir hecesini çok baskılı söyleyerek, sözcüğü tekrarlamaktır**. Hangi söyleyiş kulağa hoş geliyorsa, vurgu o söyleyişte kendisini vurguladığımız hece üzerindedir.

Doğal vurguyu üçe ayırabiliriz:

1. Sözcük vurgusu
2. Öbek vurgusu
3. Cümle vurgusu

Sözcük vurgusu: Bir sözcük içindeki hecelerden birinin ötekilere göre daha baskılı söylenmesidir. **Türkçede normal sözcük vurgusu son hecededir:** göz**üm**, göz**de**, göz**lük**, göz**lükçü**... gibi. Sözcük sonuna eklenen ekler vurguyu üzerilerine çekerler. Vurguyu çekmeyen ekler de vardır. Bu eklerin bir bölümü yapım eki, bir bölümü çekim eki görevindedirler. Vurguyu öne atan yapım ekleri şunlardır:

1. **-me/-ma** olumsuzluk eki : **git**me, **git**miyor, **oku**ma, **oku**madı
2. **-gil** eki: tey**zem**gil, ann**em**gil
3. **-leyin** eki alan adlar: gece**ley**in, sab**ah**leyin

4. **.-cik** eki küçültme yaptığında vurguyu başa kaydırır: **azıcık, kısacık, yumuşacık**
5. **-ce** eki dil adı yaptığında: **Türkçe, Arapça, Fransızca, Almanca**

Çekim eki genel olarak vurguyu üzerinde tutsa da vurguyu öne atan çekim ekleri de vardır:

1. **-ce** ve **-cesine** ekleri eşitlik durumunda kullanıldığında: **bence, yüzlerce, iyice; yiğitçesine, girercesine, aptalcasına**
2. **-n** ve **-le/la** vasıta durumu eki olarak kullanıldığında: **güzün, yazın, baharın; Altay'la, arabayla, silahla, annemle**
3. **mi** soru eki: **odun mu, oğlan mı, anladın mı, alacak mı?**
4. **-dir, -di, -miş, -se** ek-eylem türevi olan ekler: **iyidir, yağışlıdır, kısadır; doğacaktır, bitmiştir, gidiyordur, anlamışsa, çocukmuş, ikizdi, aldıysa**
5. Fiil kişi ekleri: **bakarım, gidersin, geleceksiniz, bildiler; doğruyum, çalışkansın, güzelmiş,**
6. **-yor** eki: **batıyor, doğuyor**
7. **-ken** ve **-meden, -ince, -dikçe** ekleri: **konusurken, bilmeden, bakınca, baktıkça.**

Kimi sözcüklerimiz de son hecede vurgu taşımazlar. Vurguyu son hecede taşımayan sözcüklerimizi şöyle sıralayabiliriz:

1. Yer adları: **Aydın, Paris, Türkiye, Washington**
2. Zarflardan bazıları: **demin, hala, yine, ergeç, artık, peki, işte, şimdi, yarın, evet...**

3. Birçok ünlem ve ünlemleşen
ad: **haydi**, **yahu**, **aferin**; **beyefendi**! **anne**! **abla**!
4. Birleşik sözcüklerin bazıları: **onbaşı**, **bugün**, **biraz** ,
başçavuş, **cumartesi**.
5. Yabancı kişi adları: **Lenin**, **Hitler**, **Reagan**, **Goethe**, **Hugo**,
Shakspeare.
6. Yeni alıntı sözcükler: **argüman**, **konsept**, **konsolide**,
çekap, **plazma**.

Sözcük vurgusu doğrudan anlamı değiştirme gücüne sahiptir. Sözcüğün anlamı yanında türü de değişebilir: **Yalnız** sözcüğünde vurgu ilk hecede ise bağlaç göreviyle kullanılmış demektir. Son hecedeysse sıfat veya zarf görevindedir. **Danışma** sözcüğünde vurgu **-nış** hecesindeyse olumsuz emir, **-ma** hecesinde ise kabul yeri, müracaat yeri anlamında addır.

Türkçede vurgusu iki türlü olan sözcükler de vardır: **karga**, **karga**; **kumru**, **kumru**; **kırlangıç**, **kırlangıç**, **kelebek**, **kelebek** gibi. (Ercilasun, 2009: 102)

Öbek vurgusu: Bir sözcük öbeğinde öbeği oluşturan sözcüklerden birinin bir hecesi daha baskılı söylenir. Buna öbek veya grup vurgusu denir. Dilimizde öbek vurgusu öbeği oluşturan sözcüklerden tamlayıcı görev üstlenen sözcüğün vurgusunun bulunduğu hecededir:

Yeşil yol, **aynalı** çarşı, **dokuz** tuğ, **ülkedeki** bunalım

Yolun sonu, **eski** eşya satıcısı, **kazan** karası, **gelir** vergisi

Azar azar, **ağır** ağır, **göre** göre, **bile** bile.

Koskoca, **kıpkızıl**, **yemyeşil**, **çarçabuk**, **paramparça**, **çırılçıplak**,
çepeçevre

Eskipazar, **Çanakkale**, **Yeşil**ırmak, **kadın**budu,

Yard**ım** etmek, **ş**ükretmek, at**ı**vermek, bak**a**kalmak, gid**e**durmak, dü**ş**eyazmak, çık**a**gelmek.

Hüse**y**in Bey, Yasem**in** Hanım, Sev**im** Teyze, Nur**can** Abla,
Zübey**de** Hala

Ey oğul, **be** herif, **hay** aksi, **hey** çocuk!

Deniz**e** doğru, duvar**a** karşı, iş**i** yapan, köy**den** gelen, yold**a** gezen

Sen**in** için, bun**un** gibi, biz**im** ile, on**un** kadar

Öbek vurgusu bazı söz öbeklerinde tamlanan görev üstlenen ve sonda yer alan sözcüktedir. Bunlar arasında birleşik adlar, bilmek eylemi ile yapılan birleşik eylemler, sayı öbekleri, isnat öbekleri ve bazı deyimler vardır: Ahmet Ha**şim**, yapabild**im**, otuz **beş**, iki bin on **bir**, saç**ı** **uzun**, sütü boz**uk**, devede kul**ak**, pahada a**ğır**...

Cümle vurgusu: Cümle içindeki hecelerden birinin ötekilere göre daha baskılı söylenmesine cümle vurgusu denir. Normal olarak cümle vurgusu yüklem üzerinde bulunur:

Uçak alana şu anda ind**ı**. Kartallar yüksekten uç**ar**. (**vurgu yüklem üzerinde**)

Cümle vurgusu, sözcük ve öbek vurgusuna göre farklı bir özellik gösterir. Bir cümlede özellikle belirtilmek istenen bir öge varsa vurgu onun üzerine çekilebilir. Bu durumda önem verilen öge yükleme yaklaştırılır:

Şu anda alana uç**ak** ind**i**. (vurgu özneye kaydırılmıştır)

Alana uçak şu and**a** ind**i**. (vurgu zaman zarfına kaydırılmıştır)

Uçak şu anda al**ana** ind**i**. (vurgu yer tamlayıcısına kaydırılmıştır)

Yüklemden uzak düşmüş öznelerden sonra virgül işaretinin kullanılmasını cümle vurgusuna bağlayanlar vardır. Böyle öznelerin vurgulu olduğu kabul edilmektedir. (Gencan, 1966: 48)

Sıra Sizde 1: Türkçede vurguyu öne atan ekler hangileridir?

Olumsuzluk eki -me, -çokluk eklerinden -gil, küçültme eki -cik, eşitlik eki -ce ve -leyin eki.